

DEHŞET YÖNETİMİ PERSPEKTİFİYLE TERÖR SALDIRILARINDAN DOĞRUDAN ETKİLENMEDE ÖLÜM KAYGISI VE DİNİ TUTUM

A TERROR MANAGEMENT PERSPECTIVE ON THE ANXIETY OF DEATH AND RELIGIOUS ATTITUDES OF DIRECTLY AFFECTED BY TERRORIST ATTACKS

U. Esra CEYLAN*

Öz

Ölüm korkusu hakkında yapılan çalışmalar son dönemde oldukça önem kazanmıştır. Çalışmanın amacı terörden doğrudan etkilenen bireyler (terör saldırısına canlı şahitlik etme veya herhangi bir yakını kaybetme) ile doğrudan etkilenmeyen bireyler arasındaki Tanrı algıları, dini başa çıkma tarzları, psikolojik iyi oluş düzeyleri, ölüm kaygısı düzeyleri ve terör saldırıları sonrası dua etme, ibadet etme ve ölüme bakış açılarındaki değişiklikleri Dehşet Yönetimi Kuramı perspektifiyle analiz etmektir. Bu amaçla Ankara, Antalya ve Hakkâri’de yaşayan, 18-65 yaş arası Müslüman 1344 katılımcıya Templer Ölüm Kaygısı, Dini Başa Çıkma Tarzları, Tanrı Algısı ve Psikolojik İyi Oluş Ölçekleri uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre terör saldırılarından doğrudan etkilenenlerin doğrudan etkilenmeyenlere göre ölümden daha az korktukları görülmüştür. Terör saldırılarından doğrudan etkilenme ile Tanrı algısı, psikolojik iyi oluş düzeyi, dini başa çıkma tarzları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Terör saldırılarından sonra genel olarak bireylerin yaklaşık yarısında terör saldırıları sonrası dua etme alışkanlığında artış görülmüş; fakat çoğunluğunda ibadet alışkanlıklarında bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Çalışma, son dönemde sıkça yaşanan terör saldırıları sonrası ölümlülük farkındalığı artan Türkiye toplumunun inanç ve maneviyatlarını yaşadıkları stresle başa çıkmada nasıl ve ne yönde kullandıklarını anlama açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Dehşet Yönetimi Kuramı, Terör Saldırıları, Ölüm Kaygısı, Ölümlülük Belirginliği, Maneviyat

Abstract

The purpose of this article is to investigate the relationship between being directly affected by terror attacks with death anxiety, God perception, religious coping styles and psychological wellbeing. Also, the relationship between being directly affected by terror attacks and change in prayer habits is analyzed. All results are evaluated from the perspective of Terror Management Theory. The sample of this study consisted of random 1344 Turkish Muslim adults. Templer Death Anxiety Scale, God Perception Scale, Religious Coping Scale, Flourishing Scale is used to collect the data. The findings show that participants who personally being exposed to a terrorist attacks have lower fear of death than participants who not personally being exposed to terrorist attacks. Moreover, participants who lost any familiar person by terrorist attacks have lower fear of death than who does not any lost by terrorist attacks. There is not a significant correlation between being directly affected by terrorist attacks and God image, psychological wellbeing, religious coping styles. Regardless of whether they were directly influenced by terrorism, half of the respondents prayed more after the terrorist attacks. The study is important to understand how Turkish Muslims, who has increased awareness of mortality following the recent terrorist attacks, uses beliefs and spiritualities in their struggle with the stress they are experiencing.

Keywords: Terror Management Theory, Mortality Salience, Fear of Death, Spirituality, Psychological Wellbeing.

1.GİRİŞ

1.1. Dehşet Yönetimi Kuramı

Dehşet Yönetimi Kuramı Ernest Becker’in Ölümü İnkâr (1973) adlı eserinden ilham alınarak ortaya çıkmış bir kuramdır. Kuram, tüm bireylerin ölümlü olduğunu bilmesinden dolayı psikolojik bir dehşet yaşadığını varsayar. Kurama göre birey bu psikolojik dehşeti bazı savunma mekanizmalarını kullanarak aşar. Kuramın dayandığı iki hipotez vardır. Bunlar Ölümlülük Belirginliği Hipotezi ve Kaygı Tamponu Hipotezidir (Pyszczynski, Greenberg ve Solomon S., 1999)

Bir DYK hipotezi olan Ölümlülük Belirginliği Hipotezine göre ölümlü olma bilincinin sebep olduğu stresi yenmek için, bireylerde güdüsel olarak özsaygı artışına ve/veya kültürel dünya görüşlerini korumaya eğilim olacaktır (Doğulu ve Uğurlu, 2015). Yapılan pek çok çalışmada, ölümlülük farkındalığı arttıkça; kültürel dünya görüşünü destekleyen durumlarda olumlu tepkiler ve karşıt düşüncedeki bireylere ise önyargılı düşünceler gözlenmiştir (Pyszczynski, Greenberg ve Solomon, 2003). Bu şekilde bireyin yaşadığı dehşet duygusu hafifler. Örneğin; Webster ve Saucier (2011) yaptıkları bir çalışmada heteroseksüel erkek katılımcıların ölümlülükleri farkındalığı artığında, homoseksüel erkeklere daha sert ve saldırgan bakış açıları olduğu gözlenmiştir. Yine bir başka çalışmada Altemeyer ve Hunsberger (1992) ölümlü oldukları hatırlatılan bireylerin, kendi düşünce ve inanışlarına sert ve otoriter yaklaşanlara karşı daha önyargılı ve sert davrandıkları gözlenmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (u.esra.ceylan@gmail.com)

* Bu çalışma henüz yayınlanmayan “Türkiye’de Terör Saldırıları Sonrası Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma Üzerine Bir Alan Araştırması” başlıklı bütünsel doktora tezinden hazırlanmıştır

DYK'nın temel aldığı bir diğer hipotez olan Kaygı Tamponu Hipotezine göre; psikolojik bir dayanak, ölüm düşüncesi belirginleştğinde ortaya çıkan stresi azaltmada yardımcı ise; ölüm düşüncesi akla geldiğinde birey otomatik olarak bu psikolojik dayanakları anksiyeteyi önlemek amacıyla kullanacaktır. Hipotezin adından (Pyszczynski, Greenberg ve Solomon, 1999).

Kültürel dünya görüşü, "sembolik" ya da "gerçek" ölümsüzlüğü vadederek tampon görevini görmektedir (Harmon-Jones, ve ark., 1997). Örneğin ilahi öğretilerde gerçek bir ölümsüzlük vaadi vardır. Sembolik ölümsüzlük ise birey ölse bile ölmeyecek olan bir düşünce akımı ya da bir maddeye bağlanma şeklinde olabilir. Bunun gibi yollarla birey kültürel dünya görüşünü kişiselleştirerek ölümün gerçekliğinden kaçır ve kaygısını azaltır (Gailliot, ve ark., 2008). Kültürel dünya görüşünden kasıt din, siyasi görüş, fikir toplulukları olabilmektedir. Birey ölümlülük düşüncesiyle karşılaştığında kültürel düşüncesine daha sıkı bağlanır ve bu şekilde sembolik olarak ölümlülüğe karşı bir direnç oluşturur (Greenberg, ve ark., 1992).

1.2. Dehşet Yönetimi Kuramı ile Manevi Yaşam İlişkisi

Wilfred Cantwell Smith (1963) dini, "İçsel bir dinsel tecrübe veya ister gerçek ister farazi olsun aşkının kişi üzerine olan etkisi ve özel kişiliğin bir ilişkisi" olarak tanımlamıştır. Dinin mahiyeti hakkında farklı görüşler olsa da din ve maneviyatın birey ve toplum üzerinde önemli ve etkili olduğu gerçeği inkâr edilemez. Bir meta analize göre din ve ruh sağlığı arasında pozitif bir ilişkiden bahseden makalelerin oranı %47, ilişki yoktur diyen makalelerin oranı %30, olumsuz ilişki var diyen makalelerin ise %23'tür (Bergin ve Jensen, 1990). Nitekim ölüm hakkında farklı öğretilere sahip dinlerin, bireyin ölümlülük hakkındaki düşünce ve duygularını etkilememesi beklenemez. Dindarlık ile ölüm korkusu arasında pozitif ilişki bulunan çalışmalar olduğu gibi (Erdoğan ve Özkan, 2007) negatif ilişki olduğunu bulan çalışmalar da (Ayten, 2009; Gashi, 2011) vardır. Bireyler ölüm hakkındaki düşüncelerini ve hislerini dini motiflerle tamamlarlar (Parrinder, 1983). Dolayısıyla bireyin, ölümlü olma düşüncesiyle yaşadığı dehşeti dine önem vererek azaltmaya çalışmasından daha normal bir şey yoktur. Bu açıdan din Kaygı Tamponu Hipotezine göre ölümün getirdiği strese karşı bir tampon görevi görmektedir (Pyszczynski, Greenberg ve Solomon, 1999).

Din/maneviyat kaygı tamponu görevini birkaç farklı yolla yapmaktadır. Bunlar: dinin sembolik ve gerçek ölümsüzlük vadedmesidir. İlahi öğretiler ölümün bir son olmadığını ve ölümden sonra bir yaşamın olduğunu belirtirler. Bu öğretileriyle gerçek bir ölümsüzlüğü vadederler. Ölümsüzlüğe inanan bireyde ölümün stresi azalacaktır. Sembolik olarak ölümsüzlük ise bireyin kendinden sonra da var olacak bir düşünceye ya da gruba ait olması şeklinde gerçekleşir. Birey, ölümünden sonra da devam edecek bir gruba girerek ölüme meydan okur (McCauley, 2000). Dini gruplar bu noktada kültürel dünya görüşünün ta kendisidir. Bu açıdan dini grupların sunduğu sembolik ölümsüzlük DYK'nın temelinde olan kültürel dünya görüşüne daha sıkı bağlanma ile de ilişkilidir. Sembolik ölümsüzlüğün gerçekleşmesi bireyin o dini gruba tam olarak ait olması ve bütünleşmesine bağlıdır. Hogg'un (2007) Belirsizlik ve Kimlik Teorisine göre insanlar belirsizlik duygusunun önüne geçebilmek için onay almaya ve bir gruba girmeye ihtiyaç duyarlar. Bu şekilde belirsizliği yenen bireyin aynı zamanda özgüveninin de arttığı görülecektir. Bu da DYK'nın bir diğer basamağı olan özsaygıyı oluşturmaktadır (Liechty, 1998).

Dinlerin ölümü, ölüm sonrasını ve yaşamı anlamlandırması da ölümün kaçınılmazlığını bilen fakat sonrasında ne olacağını bilmeyen bireyler için önemli bir kaygı tamponu işlevi görmesini sağlar. Ahiret inancı, karma, reenkarnasyon, mumyalama, Nirvana'ya ulaşma gibi pek çok inanış hayatı anlamlandırma ve ölümden sonrasını açıklamaya yöneliktir (Pyszczynski, Greenberg ve Solomon, 1999; Dechense ve ark., 2003).

İçsel dindarlıkla kültürel dünya görüşünü savunma arasındaki ilişkiye DYK açısından bakan Jonas ve Fisher (2006), ölümlülük belirginliğini artıran faktör olarak son dönem terör olaylarını almış ve terör saldırılarının doğal bir ölümlülüğü hatırlatıcı olduğunu varsaymıştır. İstanbul'da olan bir terör saldırısı sonrası hemen ve bir hafta sonra olmak üzere katılımcılara ikişer defa sorular sorulmuş; içsel dindarlığı yüksek olan insanların cevaplarının dengede iken, dışsal dindarlığı fazla olan insanların cevaplarının daha değişken olduğu görülmüştür. Dışsal dindarlar terör olayından yani ölümlülük belirginleşmesinden içsel dindarlara göre daha çok etkilenmiş ve kültürel dünya görüşlerini daha sıkı savunmuşlardır. Çalışma, Allport ve Ross'un (1967) içsel dindarlık tanımının ölümlü olmaya karşı önemli bir tampon görevi gördüğünü ortaya çıkarmıştır. Kökleşmiş ve ruhu canlandıran manevi inançlar; ölüm kaygısını, korkusunu ve düşüncesini azaltır (Arndt, Goldenberg ve Cox, 2007), pozitif bir ruh halini sürdürür ve ölüm tehdidi ile karşı karşıya geldikleri zaman öz-yeterlik duygusu verir (Fisher ve ark., 2006). Her ne yolla ve sebeple olursa olsun; bireyin bilinçaltı amacı hakiki ya da sembolik ölümsüzlüğe erişebilmektir (Vail ve ark., 2010).

Manevi yaşam ölümlülük belirginliğinin sebep olduğu stresi azaltmada kullanılan tek başa çıkma mekanizması değildir. Yıldız ve arkadaşlarının (2017) yaptıkları çalışmaya göre dört türlü mekanizma

vardır. Bunlar; dini-aktif, dini-pasif, dini olmayan-aktif ve dini olmayan-pasiftir. Dini aktif mekanizma hem aktif olarak ibadet eden hem de manevi anlamda Tanrının desteğini bilen ve hisseden; dini-pasif mekanizma aktif ibadet halinde olmayıp manevi anlamda Tanrı'nın desteğini hisseden ve Tanrı'ya güvenen; aktif dini olmayan mekanizma sorumluluğu üstlenen ve aktif anlamda dini olmayan bir çaba gösteren ve pasif dini olmayan mekanizma ise kader anlayışı olmayan ve başkalarının sorumluluk alması gerektiğine inanan bireylerden oluşmaktadır. Bu çalışma da manevi yaşamın tek başına bir başa çıkma mekanizması olmadığını, başa çıkma mekanizmalarından yalnızca birisi olduğunu göstermektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, son dönemde artan terör saldırıları sonrası ölümlülük belirginliği artan Türk Müslüman yetişkinlerin terör saldırılarından bir yakınını kaybetme veya terör saldırısına canlı şahitlik etme gibi doğrudan terörden etkilenen bireylerin dini tutumları ve ölüm kaygıları arasındaki ilişkiyi incelemektir.

Araştırmada Ankara, Antalya ve Hakkari'de yaşayan Müslüman, yetişkin 1344 bireye yansız şekilde ulaşılmış ve bizzat gönüllülük esasında katılabilecekleri beyan edilerek anket uygulanmıştır. Uygulama okuma yazması olan ve anket doldurabilecek yetişkinlere verilmiştir. Odak grup çalışması 40 kişi de yapılmış, gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Batarya her katılımcı için yaklaşık 15-30 dakika sürmüştür. Çalışmaya başlamadan önce tüm anket sahiplerinden ve Ankara Üniversitesi Etik Kurulundan onay alınmıştır. Anket bataryası katılımcılara Mart ve Nisan 2017 tarihlerinde uygulanmıştır. Araştırmanın hipotezlerini sınamak için elde edilen dotalar SPSS 24.0 uygulaması ile analiz edilmiştir. Veri analizi sırasında tek yönlü varyans analizi (ANOVA), t-test, Kruskal Wallis H Testi, Mann Whitney U Testi ve Ki-kare testi kullanılmıştır.

2.2. Araştırmanın Örnekleme

Ankara, Antalya ve Hakkari'de yaşayan yetişkinler (18-65 yaş) araştırmanın evrenidir. Araştırmanın örnekleme basit seçkisiz örnekleme yoluyla seçilmiş olan Ankara, Antalya ve Hakkari illerinde yaşayan 18-65 yaş arasında olan 1344 katılımcıdır. Korelasyonel açıdan daha sağlıklı yorumlanabilmesi için katılımcıların yansız şekilde belirlenmesine özen gösterilmiştir. Katılımcılar, amaçlı (purposive) örneklem yoluyla bulunmuş ve ölçekleri elden doldurmuşlardır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada güvenilirliği ve geçerliği test edilmiş ve alanda sıkça kullanılan dört anket kullanılmıştır. Anketlerden önce Bilgilendirilmiş Onam Formu ile katılımcılara ön bilgi verilmiş ve çalışmaya katılmaya dair rızaları alınmıştır. Katılımcılara Sosyo-Demografik Bilgi Formu, Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği, Dini Başa Çıkma Ölçeği, Tanrı Algısı Ölçeği, Psikolojik İyi Oluş Ölçeği uygulanmıştır.

Katılımcılara yaş, cinsiyet, eğitim durumu, medeni durum, maddi durum ve yaşadıkları şehir sorulmuştur. Ayrıca, "Terör saldırılarından herhangi birinde saldırıyı bizzat yaşadınız mı?", "Terör saldırılarında herhangi bir yakınınız vefat etti mi?", "Terör saldırıları sonrası ibadet etme alışkanlığınızda bir değişiklik oldu mu?", "Terör saldırıları sonrası dua etme alışkanlığınız değişti mi?", "Terör saldırıları sonrası ölüme bakış açınızda değişiklik oldu mu?" şeklinde beş soru daha sorulmuştur. Demografik Form toplam on maddeden oluşmaktadır.

Ölüm Kaygısı Ölçeği (ÖKÖ), Templer'in (1970) ölüm kaygısını ölçmek amacıyla geliştirdiği ölçektir. İç tutarlılığı .76, güvenilirlik katsayısı .83'tür. Türkçe'ye uyarlamasını ilk olarak Şenol (1989) yapmış, test tekrar test güvenilirliğini .86 olarak bulmuştur. Yaparel ve Yıldız (1998) ÖKÖ'nün ilgili güvenilir ölçekler ile anlamlı ilişki içinde olduğunu bulmuşlardır. Akça ve Köse (2008) de ölçeğin test tekrar güvenilirliğini .79, güvenilirlik kanıtını .75 bulmuşlardır. Ölçek 15 maddeden oluşmakta; 0-15 arası puanlanmaktadır. Yüksek puan yüksek ölüm kaygısı anlamına gelmektedir.

Dini Başa Çıkma Tarzları Ölçeği, Pargament ve arkadaşları (1998) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 14 maddelik Likert tipi sorulardan oluşur. Pozitif dinsel başa çıkma faktörünün iç tutarlılık katsayısı $\alpha = .97$; negatif dini baş etme faktörünün iç tutarlılık katsayısı ise $\alpha = .77$ 'dir. Ekşi (2001) Türkçe uyarlamasını yapmış, güvenilirliğini $\alpha = .69$, pozitif DBÇ güvenilirlik katsayısını 0,64 negatif DBÇ güvenilirlik katsayısını .63 bulmuştur.

Tanrı Algısı Ölçeği, Güler (2007) tarafından hazırlanan 22 maddelik ölçektir. Ölçek Tanrı'ya dair duygu, düşünce ve atıfları ölçmek amacıyla hazırlanmış; Likert tipi şeklinde sorular sorulmuştur. Güvenirlik katsayısı .83 olan ölçek Tanrı algısını olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayırmıştır. Ölçekteki 12 seven Tanrı maddesi düz; 10 cezalandıran Tanrı maddeleri ise ters puanlanmaktadır. 110-22 arası puan alınabilen ölçekte Yüksek puan Seven Tanrı algısını, düşük puan ise Cezalandıran Tanrı algısını göstermektedir.

Psikolojik İyi Oluş Ölçeği, bireylerdeki psikolojik iyi oluşu ölçmek amacıyla Diener ve arkadaşları (2010) tarafından geliştirilmiştir. 8 maddeden oluşan ölçek 7'li Likert tipi sorularla hazırlanmıştır. 8 ile 56 puan arasında puanlama yapılan ölçekte yüksek puan yüksek psikolojik iyi oluş düzeyini göstermektedir. Ölçeğin tek faktörü vardır ve varyansı %53, Cronbach iç tutarlık katsayısı .87'dir. Ölçeğin Türkçe 'ye uyarlamasını yapan Telef (2013), güvenilirlik Cronbach katsayısını .80, test tekrar test güvenilirliğini .86 olarak bulmuştur.

3.BULGULAR

Araştırmaya dair elde edilen bulgular aşağıda tek tek ele alınmış ve açıklanmıştır.

3.1.Terörist bir Saldırıya Canlı Şahitlik Edip/ Etmeme ile İlgili Bulgular

Ölüm kaygısı düzeyinin terörist bir saldırıya canlı şahitlik edip etmemeye göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla t-testi analiz yöntemi kullanılmıştır (bkz. Tablo 1.)

Tablo 1 incelendiğinde bireyin terörist saldırıya bizzat şahitlik etmeye göre ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları toplam puanın farklılaştığı görülmektedir ($p<0,05$). Ortalamalar incelendiğinde terörist saldırıları bizzat yaşamayanların ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları puanların ortalaması (7,72) terörist saldırıları bizzat yaşayanlarınkinden daha yüksektir. Diğer bir deyişle terör olayını bizzat yaşayanların ölüm kaygısı düzeyleri yaşamayanlarınkinden daha azdır.

Tablo 1: Ölüm kaygısı düzeyinin terörist saldırıya canlı şahitlik edip etmemeye göre farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t-testi sonuçları

	N	$\bar{X}$	Ss	sd	t	p
Evet	162	7,25	2,69	1342	2,060*	0,040
Hayır	1182	7,72	2,76			

* $p<0,05$

Terörist saldırının bizzat yaşanıp yaşanmadığına göre psikolojik iyi oluş düzeyi, seven/cezalandıran Tanrı algısı, olumlu/olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek için normal dağılım varsayımı sağlanmadığı için Mann Whitney U testi kullanılmıştır (bkz. Tablo 2.)

Tablo 2: Terörist saldırıya canlı şahitlik etme veya etmemeye göre psikolojik iyi oluş düzeyi, seven/cezalandıran Tanrı algısı, olumlu/olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılaşmasına ait Mann Whitney U testi sonuçları

		n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	P
Psikolojik İyi oluş Düzeyi	Yüksek	162	704,74	114168,00	1,129	0,259
	Düşük	1182	668,08	789672,00		
Seven Tanrı Algısı	Evet	162	629,56	101988,50	01,513	0,130
	Hayır	1182	678,39	801851,50		
Cezalandıran Tanrı Algısı	Evet	162	663,65	107511,50	0,310	0,756
	Hayır	1182	673,71	796328,50		
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Evet	162	685,02	110972,50	0,439	0,660
	Hayır	1182	670,78	792867,50		
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Evet	162	707,73	114653,00	1,238	0,216
	Hayır	1182	667,67	789187,00		

Analiz sonuçlarına göre katılımcıların terörist saldırıya şahitlik edip etmemesine göre psikolojik iyi oluş düzeyi, seven/cezalandıran Tanrı algısı ve olumlu/olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden aldıkları toplam puanlar farklılaşmamaktadır ($p>0,05$).

Terörist saldırıya canlı şahitlik etme veya etmemeye göre terör saldırıları sonrası ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüme bakış açısı faktörleri arasında ilişkiyi incelemek için Ki-Kare analizi kullanılmıştır. Ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5'in altında olan hücre sayısının %20'i aşmaması varsayımı incelenmiş ve sağlandığı belirlenmiştir (bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Terörist saldırıya canlı şahitlik etme veya etmemeye göre terör saldırıları sonrası ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüme bakış açıları dağılımlarına ait Ki-kare testi sonuçları

		Terörün Bizzat Yaşanıp Yaşamama Durumu								
		Evet	Hayır	Toplam						
Terör Saldırıları Sonrası İbadet Etme	Hayır olmadı	F	116	959	1075					
		%	71,6	81,1	80,0					
	Evet, ibadet sıklığım azaldı	F	7	16	23					
		%	4,3	1,4	1,7					
	Evet, ibadet sıklığım arttı	F	39	207	246					
		%	24,1	17,5	18,3					
$\chi^2=12,299$; sd=2; p=0,002										
		Evet			Hayır			Toplam		
		Evet	Hayır	Toplam	Evet	Hayır	Toplam			
Terör Saldırısı Sonrası Dua Etme Alışkanlıkları	Hayır değişmedi	F	84	579	663					
		%	51,9	49,0	49,3					
	Evet, daha çok dua ediyorum	F	74	595	669					
		%	45,7	50,3	49,8					
	Evet, daha az dua ediyorum	F	4	8	12					
		%	2,5	0,7	0,9					
$\chi^2=5,985$; sd=2; p=0,050										
		Evet			Hayır			Toplam		
		Evet	Hayır	Toplam	Evet	Hayır	Toplam			
Terör Olaylarınd an Sonra Ölüme Bakış Açılara	Hayır değişmedi	F	92	812	904					
		%	56,8	68,7	67,3					
	Evet, ölümden daha az korkuyorum	F	37	126	163					
		%	22,8	10,7	12,1					
	Evet, ölümden daha çok korkuyorum	F	33	244	277					
		%	20,4	20,6	20,6					
$\chi^2=20,435$; sd=2; p=0,000										

Tablo 3. incelendiğinde Terörist saldırıya canlı şahitlik etme veya etmemeye göre katılımcıların çoğunluğunun (%71 üstü) terör saldırısı sonrası ibadet etme alışkanlığı açısından bir değişme olmadığını belirttiği görülmektedir. Terör saldırısı sonrası ibadet etme alışkanlığının değiştiğini söyleyen katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde ise hem terörist saldırıyı bizzat yaşayan hem de terörist saldırıya canlı şahitlik eden katılımcıların ibadet etme sıklıklarında bir artış olduğu şeklinde görüş bildirdiği görülmektedir. Terör saldırısı sonrası dua etme alışkanlığının terörist saldırılarına canlı şahitlik etme/etmeme durumuna göre farklılaşması incelendiğinde terörist saldırıya canlı şahitlik eden ve etmeyen katılımcılar için hayır değişmedi ve değişti daha çok dua ediyorum diyenlerin yüzdeleri birbirine çok yakın olarak tespit edilmiştir. Terörist saldırıya canlı şahitlik etme veya etmeme durumu için katılımcıların çoğunluğunun (%56

üstü) terör saldırısı sonrası ölüme bakış açıları bir değişme olmadığını belirttiği görülmektedir. Terör saldırısı sonrası ölüme bakış açısının değiştiğini söyleyen katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde terörist saldırısına canlı şahitlik eden katılımcılardan evet ölümden daha çok korkuyorum ve evet ölümden daha az korkuyorum diyenlerin yüzdeleri birbirine çok yakın iken; terörist saldırısına canlı şahitlik etmeyen katılımcılar ölümden daha çok korktukları şeklinde görüş bildirmiştir.

3.2. Terörde Bir Yakınını Kaybetme İle İlgili Bulgular

Ölüm kaygısı düzeyinin terörde bir yakını kaybetme durumuna göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla normal dağılım varsayımı sağlandığı için ilişkisiz örneklem t-testi analiz yöntemi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Ölüm kaygısı düzeyinin terörde bir yakını kaybetme durumuna göre farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t-testi sonuçları

	n	$\bar{X}$	Ss	sd	T	P
Yakınını Kaybeden	119	7,23	2,41	150,459	2,048*	0,042
Yakınını Kaybetmeyen	1225	7,71	2,79			

*p<0,05

Tablo incelendiğinde terör olaylarında bir yakını kaybetme durumuna göre ölüm kaygısı düzeyleri ölçeğinden alınan puanlarda farklılaşma olduğu görülmektedir (p<0,05). Ortalamalar incelendiğinde terör olaylarında bir yakını kaybetmeyen katılımcıların bir yakını kaybeden katılımcılara göre ölüm kaygısı düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre psikolojik iyi oluş düzeyi, seven/cezalandıran Tanrı algısı, olumlu/olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek için normal dağılım varsayımı sağlanmadığı için Mann Whitney U testi kullanılmıştır. (Tablo5.)

Tablo 5: Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre psikolojik iyi oluş düzeyi, seven/cezalandıran Tanrı algısı, olumlu/olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılaşmasına ait Mann Whitney U testi sonuçları

		n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	p
Psikolojik İyi oluş Düzeyi	Yüksek	119	675,40	80373,00	0,086	0,932
	Düşük	1125	672,22	823467,00		
Seven Tanrı Algısı	Evet	119	652,94	77699,50	0,580	0,562
	Hayır	1125	674,40	826140,50		
Cezalandıran Tanrı Algısı	Evet	119	630,80	75065,50	1,230	0,219
	Hayır	1125	676,55	828774,50		
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Evet	119	665,24	79164,00	0,215	0,830
	Hayır	1125	673,20	824676,00		
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Evet	119	744,09	88546,50	2,118	0,034
	Hayır	1125	665,55	815293,50		

Tablo 5'e göre terörde bir yakını kaybetme durumuna göre psikolojik iyi oluş düzeyi, seven/cezalandıran Tanrı algısı ve olumlu/olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanlarda bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir (p>0,05).

Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre terör saldırıları sonrası ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüme bakış açısı faktörleri arasında ilişkiyi incelemek için Ki-Kare analizi kullanılmıştır (Tablo6.).

Tablo 6: Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre terör saldırıları sonrası ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüme bakış açıları dağılımları

		Terörde Bir Yakını Kaybetme Durumu			
		Evet	Hayır	Toplam	
Terör Saldırıları Sonrası İbadet Etme	Hayır olmadı	F	85	990	1075
		%	71,4	80,8	80,0
	Evet, ibadet sıklığı azaldı	F	6	17	23
		%	5,0	1,4	1,7
	Evet, ibadet sıklığı arttı	F	28	218	246
		%	23,5	17,8	18,3
$\chi^2=11,607$; sd=2; p=0,003					
		Evet	Hayır	Toplam	
Terör Saldırısı Sonrası Dua Etme Alışkanlıkları	Hayır değişmedi	F	54	609	663
		%	45,4	49,7	49,3
	Evet, daha çok dua ediyorum	F	65	604	669
		%	54,6	49,3	49,8
	Evet, daha az dua ediyorum	F	0	12	12
		%	0,0	1,0	0,9
$\chi^2=2,195$; sd=2; p=0,334					
		Evet	Hayır	Toplam	
Terör Olaylarınd an Sonra Ölüme Bakış Açılara	Hayır değişmedi	F	65	839	904
		%	54,6	68,5	67,3
	Evet, ölümden daha az korkuyorum	F	30	133	163
		%	25,2	10,9	12,1
	Evet, ölümden daha çok korkuyorum	F	24	253	277
		%	20,2	20,7	20,6
$\chi^2=21,537$; sd=2; p=0,000					

Tablo 6 incelendiğinde terörde bir yakını kaybetme durumuna göre katılımcıların çoğunluğunun (%71 üstü) terör saldırısı sonrası ibadet etme alışkanlığı açısından bir değişme olmadığını belirttiği görülmektedir. Terör saldırısı sonrası ibadet etme alışkanlığının değiştiğini söyleyen katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde ise hem terörde yakını kaybeden hem de kaybetmeyen katılımcıların ibadet etme sıklıklarında bir artış olduğu şeklinde görüş bildirdiği görülmektedir. Terör saldırısı sonrası dua etme alışkanlığının terörde bir yakını kaybetme durumuna göre farklılaşması incelendiğinde terörde yakını kaybeden katılımcılardan evet değişti daha çok dua ediyorum diyen katılımcılar çok az bir yüzde ile hayır değişmedi diyenlerden fazla gözükmekle birlikte genel olarak terörde yakını kaybeden ve kaybetmeyen

katılımcılar için hayır değişmedi ve değişti daha çok dua ediyorum diyenlerin yüzdeleri birbirine çok yakındır. Terörde bir yakınını kaybetme durumu için katılımcıların çoğunluğunun (%54 üstü) terör saldırısı sonrası ölüme bakış açılarında bir değişme olmadığını belirttiği görülmektedir. Terör saldırısı sonrası ölüme bakış açısının değiştiğini söyleyen katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde terörde bir yakınını kaybeden katılımcılardan evet ölümden daha çok korkuyorum ve evet ölümden daha az korkuyorum diyenlerin yüzdeleri birbirine çok yakın iken; terörde bir yakınını kaybetmeyen katılımcılar ölümden daha çok korktukları şeklinde görüş bildirmiştir.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırma sonuçları göstermektedir ki terör saldırılarına canlı şahitlik edenlerin ölüm kaygısı düzeyleri terör saldırılarına canlı şahitlik etmeyenlere göre daha düşüktür. Diğer bir deyişle terör olaylarını bizzat yaşayanlar, bizzat yaşamayanlara göre ölümden daha az korkmaktadır. Çalışma diğer pek çok çalışmayla benzer sonucu göstermiştir. Lonetto ve arkadaşları (1980) yaklaşık kırk yıldır savaş niteliğinde iç savaş yaşayan Kuzey İrlanda ile güvenilir bir ülke durumunda olan Kanada'da yaşayan örneklemelere Templer Ölüm Kaygısı Ölçeğini uygulamışlardır. Ölümlü olaylara daha çok maruz kalan Kuzey İrlandalıların Kanadalılara göre ölümden daha az korktuğu görülmüştür. Abdel-Khalek (1991) iç savaşın devam ettiği Lübnan'da yaşayanların çalışmanın yapıldığı dönemde daha güvenli olan Mısır, Kuveyt ve Amerika'da yaşayanlara oranla ölümden daha az korktukları görülmüştür. Karaca (1997) çalışmasında her an ölümlerle karşı karşıya olan Özel Harekât timleri ile birebirde ölüme maruz kalmayan öğretmen, doktor gibi meslek gruplarının ölüm kaygısı düzeylerini karşılaştırmış ve Özel Harekât timlerinin ölümden daha az korktuklarını bulmuştur.

Analizlere göre "terör saldırıları sonrası ölüme bakış açınız değişti mi?" sorusunda terör saldırılarına canlı şahitlik etmeyenler katılımcıların ölümden daha çok korktukları görülmüştür. Benzer şekilde terörde yakınını kaybetmeyenlerin terörde yakınını kaybedenlere oranla ölümden daha çok korktuğu görülmüştür. Bu durum da ölüme bizzat yakın olmanın ölümden daha az korkmayla ilişkili olduğunu gösteren tutarlı bir sonuçtur. Yine benzer sonuç yakınını kaybeden ve kaybetmeyen katılımcılar arasında da çıkmıştır. Buna göre terör olaylarında bir yakınını kaybetmeyen katılımcıların bir yakınını kaybeden katılımcılara göre ölüm kaygısı düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Bulgular sembolik ölümsüzlük ve kültürel dünya görüşü teorilerine dayandırılabilir; bu açıdan sonuçlar Dehşet Yönetimi Kuramını desteklemektedir. Ölüm olayına şahitlik, bir savunma mekanizması gelişmesine sebep olup bireyin ölümü normalleştirmesine ve ölümden daha az kaygı duymasına neden olmuştur. Ölümü bizzat yaşamayanların ise; zihinlerinde ölümün var olan gerçeğinden daha da fazla büyütebileceği ihtimallerden birisidir.

Çalışmanın sonucuna göre, saldırılar sonrasında katılımcıların yarısından fazlasında manevi yaşamlarında artış görülmüştür. İbadet ve dua alışkanlıkları artan bireylerde görülen bu artışın bir nedeni, ölüm gerçeğinin getirdiği stresle başa çıkma mekanizması olarak ibadetlerin rahatlama kaynağı olarak kullanılması olabilir. Nitekim ibadetler bireyin en çok kullandığı rahatlama yöntemlerinden birisidir. Bussing ve arkadaşlarının (2009) yaptığı çalışmada ibadet etmek, dua etmek, namaz kılmak gibi manevi/dini aktivitelerin aktif bir başa çıkma stratejisi olduğunu bulmuşlardır. Çalışmalarında dini aktivitelerini yapan hastaların acı yönetiminde daha başarılı oldukları ve iyileşme sürecini daha hızlı geçirdikleri görülmüştür. Fakat terör saldırıları sonrası ibadet alışkanlığı değişmeyen katılımcıların çoğunlukta olması DYK perspektifinde katılımcıların her zaman ibadete yönelmediğini; eğer bir yönelim olacaksa da ibadetlerde artış olacağı şeklinde görüldüğünü göstermektedir. Uecker (2008) çalışmasında 11 Eylül saldırıları sonrası Amerikalı gençlerin ibadet ve dua etme alışkanlıklarında bir değişiklik olup olmadığına bakmış ve istatistiksel olarak anlamlı bir dini canlanma olmadığını bulmuştur. Elinizdeki çalışma da paralel bir sonuca ulaşmıştır. Bu açıdan Uecker'in çalışması desteklenmiştir ve terör saldırıları sonrası bireylerin dini aktivitelerine daha fazla yöneldiğini belirten pek çok çalışmayla (Schuster ve ark., 2001; Peterson ve Seligman, 2003) örtüşmemektedir.

Terör olaylarını bizzat yaşama/yaşamama ile psikolojik iyi oluş düzeyi, Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Matt ve Vazquez (2008) 11 Eylül saldırıları sonrası terör saldırılarına şahit olan insanlarda yaptıkları çalışmada kaygı, depresyon ve özgüven seviyelerinde hemen hemen hiç değişim olmadığını bulmuşlardır. Çalışmamızın sonuçları da benzerdir. Nitekim çalışmanın bir başka sonucu olan terör saldırılarında bir yakınını kaybetme/kaybetmeme ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları arasında anlamlı bir fark görülmemiştir. Çalışmanın iç tutarlılığının yerinde olduğunu gösteren bu sonuçlara göre ölüm olayına şahitlik etme ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasında bir ilişki yoktur. Psikolojik iyi oluşlarında terör olaylarına şahit olma/olmama arasında anlamlı bir değişiklik çıkmamıştır. Sonuçlarda medyanın saldırıları bizzat yaşamayan bireyleri en az saldırıları bizzat yaşayanlar kadar etkilemesi bir başka unsur olabilir. Bireylerin terör olayları sonrası

Tanrı algılarında anlamlı bir değişiklik görülmemesi ve dini başa çıkma tarzlarını terör olaylarının etkilememesi bir başka dikkat çekici sonuçtur. Bu alanda başka yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Çalışma; terörden doğrudan etkilenenlerin (saldırıya canlı şahit olma ve terörde bir yakını kaybetme) terör saldırılarından doğrudan etkilenmeyenlere göre ölümden daha az korktuğunu bulmuştur. Terör saldırılarını bizzat yaşama ve terör saldırılarında herhangi bir yakını kaybetmenin; Tanrı algısı, psikolojik iyi oluş ve dini başa çıkma tarzları ile anlamlı bir ilişkisi olmadığı görülmüştür. Yine yapılan analizlere göre terörden hem doğrudan etkilenenlerin hem de doğrudan etkilenmeyenlerin çoğunda ibadet alışkanlıklarında değişiklik görülmemiştir. İbadet alışkanlıkları değişenlerin ise değişimleri ibadet sıklıklarının artması şeklinde olmuştur. Terör saldırılarından doğrudan etkilenen ve etkilenmeyen her iki grubunda saldırılar sonrası yaklaşık yarısında dua alışkanlığında değişim olmadığı; diğer yarısının ise dua sıklığının arttığı şeklindedir.

Terör saldırılarına canlı şahit olma ve bir yakını kaybetme durumu ölüme dair olan kaygıyı azalttığı söylenebilir. Ölümle yüzleşmenin, ölümün zihni her zaman meşgul eden ve strese sokan bir durum olmaktan çıkartıp ölüm gerçeğiyle yüzleşmeye ve daha az strese girmeye neden olduğu söylenebilir. Ölümlü olma gerçeğinden her zaman kaçan ve DYK'da bahsi geçen savunma mekanizmaları kullanan birey belki de ölümü daha sık hatırlayarak ve ölümle yüzleşerek yaşadığı psikolojik terörü daha rahat aşabilecektir. İslam tasavvufunda ölümün draması olarak uygulanan rabita-i mevt ritüeli ve mezarlıkların şehir merkezlerinde bulunması gibi pek çok durum ölümün hatırlanmasının desteklendiğine birer örnektir.

Çalışma, İslam dininin ve kültürünün özelliklerinin de göz önünde bulundurularak detaylı çalışmalar yapma gerekliliğini gözler önüne sermiştir. Yıldız ve arkadaşları (2017) çalışmalarında ne İslam filozoflarının kader anlayışının ne de modern psikoloji ekollerinin Türk Müslüman popülasyonunun ölümlü olma düşüncesine karşı geliştirdikleri savunma mekanizmalarını anlamada tek başına yeterli olmadığını belirtmişlerdir. DYK gibi modern psikoloji yaklaşımları ile İslam felsefesinin ve de Türk kültürünün bütüncül bir şekilde ele alınması önemli bir ihtiyacı gerecektir.

KAYNAKÇA

- Abdel-Khalek, A. M. (1991). Death anxiety among Lebanese samples. *Psychological Reports*, 68(3), 924-926E.
- Akça, F. ve Köse, İ. A. (2008). Ölüm Kaygısı Ölçeğinin Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 11(1).
- Altemeyer, B. ve Hunsberger, B. E. (1992). Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. *International Journal for the Psychology Religion*, 2, 113- 33. doi:10.1207/s15327582ijpr0202_5
- Arndt, J., Cook, A., Goldenberg, J. L., ve Cox, C. R. (2007). Cancer and the threat of death: The cognitive dynamics of death through suppression and its impact on behavioral health outcomes. *Journal of Personal and Social Psychology*, 92, 12-29. doi:10.1037/0022-3514.92.1.12
- Ayten, Ali (2009). "Death Anxiety among University Students: A Comparison Study on Turkish and Jordanian Students". *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. V.9, N. 4: 85-108.
- Becker, E. (1973). *The denial of death*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Bergin, A. E., ve Jensen, J. P. (1990). Religiosity of psychotherapists: A national survey. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 27(1), 3.
- Bulut, M. B. (2015). Terör Yönetimi Kuramı (Dehşet Yönetimi Kuramı). *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 5(1), 161-174.
- Bussing, A., Michalsen, A., Blazat, H. J., Grunther, R. A., Ostermann, T., Neugebauer, E. A., ve Matthiessen, P. F. (2009). Are spirituality and religiosity resources for patients with chronic pain conditions? *American Academy of Pain Medicine*, 10, 327-339. doi:0.1111/j.1526-4637.2009.00572.x
- Dechense, M., Pyszczynski, T., Arndt, J., Ransom, S., Sheldon, M. K., Van Knippenberg, A.ve Janssen, J. (2003). Literal and symbolic immortality: the effect of evidence of literal immortality on self-esteem striving in response to mortality salience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 722-737.
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97, 143-156.
- Doğulu, C., ve Uğurlu, N. S. (2015). Dehşet Yönetimi Kuramı Üzerine Bir Derleme. *Türk Psikoloji Yazıları*, 18(35), 33-47.
- Ekşi, H. (2001). Başa Çıkma, Dini Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Erdoğan M. Yüksel; Özkan Mustafa. (2007) "The Relationships between Death Anxiety with Dispositional Symptoms and Socio-Demographic Variables of Individuals from Different Religions". *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*. V. 14, N.3: 171-179.
- Fischer, P., Greitmeyer, T., Kastenmuller, A., Jonas, E., ve Frey, D. (2006). Coping with terrorism: The impact of increased salience of terrorism on mood and self efficacy of intrinsically religious and nonreligious people. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 365-377. doi:10.1177/014616720528738
- Gailliot, M. T., Stillman, T. F., Schmeichel, B. J., Maner, J. K., ve Plant, E. A. (2008). Mortality salience increases adherence to salient norms and values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(7), 993-1003.
- Gashi, Fehim (2011). "Türk ve Kosovalı Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Balkan Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.1: 45-55
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., & Solomon, S. (1986). The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. In R. F. Baumeister (Ed.), *Public self and private self* (pp. 189-212). New York, NY: Springer-Verlag.
- Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T., Rosenblatt, A., Burling, J., Lyon, D., ... ve Pinel, E. (1992). Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function. *Journal of personality and social psychology*, 63(6), 913.
- Güler, Ö. (2007). Tanrı algısı ölçeği (TA): geçerlik ve güvenilirlik çalışması, *AÜİFD* 48 (1), 123-133.

- Harmon-Jones, E., Simon, L., Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., & McGregor, H. (1997). Terror management theory and self-esteem: Evidence that increased self-esteem reduced mortality salience effects. *Journal of personality and social psychology*, 72(1), 24.
- Hogg, M. A. (2007). Uncertainty-identity theory. *Advances in experimental social psychology*, 39, 69-126
- Jonas, E., ve Fischer, P. (2006). Terror management and religion: evidence that intrinsic religiousness mitigates worldview defense following mortality salience. *Journal of personality and social psychology*, 91(3), 553
- Karaca, Faruk (1997). Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dini İnanc İlişkisi. *Doctoral Thesis Submitted to the University of Atatürk, Erzurum.*
- Kastenbaum, R. (2000). *The psychology of death*. New York, NY: Springer Publishing Company.
- Liechty, D. (1998). Reaction to mortality: An interdisciplinary organizing principle for the human sciences. *Zygon*, 33(1), 45-58.
- Lonetto, R, Mercer, G. W., Fleming, S., Bunting, B., ve Clare, M. (1980). Death anxiety among university students in Northern Ireland and Canada. *The Journal of psychology*, 104(1st Half), 75-82.
- Matt, G. E., & Vázquez, C. (2008). Anxiety, depressed mood, self-esteem, and traumatic stress symptoms among distant witnesses of the 9/11 terrorist attacks: Transitory responses and psychological resilience. *The Spanish journal of psychology*, 11(2), 503-515.
- McCauley, C. (2000). Somethings psychologists think they know about aggression and violence. *Teaching About Violence*, 4, 39-44.
- Pargament, K. L., Smith, B. W., Koenig, H. G., ve Perez, L. (1998). Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors. *Journal for the scientific study of religion*, 710-724.
- Parrinder, E. G. (1983). *World religions: From ancient history to the present*. New York: Facts on File Publications.
- Peterson, C., ve Seligman, M. E. (2003). Character strengths before and after September 11. *Psychological Science*, 14(4), 381-384.
- Pyszczynski T., Greenberg J. & Solomon S. (1999). "A Dual-Process Model of Defense Against Conscious And Unconscious Death-Related Thoughts an Extension of Terror Management Theory". *Psychological Review* 106/4 (1999) 835-845.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J. ve Solomon, S. (2000). Proximal and distal defense: a new perspective on unconscious motivation. *Current Directions in Psychological Science*, 9,156-159.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., ve Solomon, S. (2003). *In the wake of 9/11: The psychology of terror*. Washington D. C.: American Psychological Association
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., ve Schimel, J. (2004). Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review. *Psychological bulletin*, 130(3), 435.
- Rosenblatt, A., Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T., ve Lyon, D. (1989). Evidence for terror management theory: I. The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 681-690.
- Schuster, M. A., Stein, B. D., Jaycox, L. H., Collins, R. L., Marshall, G. N., Elliott, M. N., ... ve Berry, S. H. (2001). A national survey of stress reactions after the September 11, 2001, terrorist attacks. *New England Journal of Medicine*, 345(20), 1507-1512.
- Smith, W. C. (1963). *The meaning and end of religion*. Fortress Press
- Şenol, C. (1989) Ankara İlinde Kurumlarda Yaşayan Yaşlılarda Ölümüne İlişkin Kaygı ve Korkular *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, A.Ü. Sosyal Bilimler Enst. s.100
- Telef, B. B. (2013). Psikolojik iyi oluş ölçeği: Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(28-3).
- Templer, D. I. (1970). Death anxiety in religiously very involved persons. *Psychological Reports*, 31, 361-362.
- Tomer, A. (1994). Death anxiety in adult life Theoretical perspectives. In R. A. Neimeyer (Ed.), *Death anxiety handbook* (pp. 31-44). Washington, DC: Taylor
- Uecker, J. E. (2008). Religious and spiritual responses to 9/11: Evidence from the Add Health study. *Sociological Spectrum*, 28(5), 477-509.
- Vail, K. E., Rothschild, Z. K., Weise, D. R., Solomon, S., Pyszczynski, T., ve Greenberg, J. (2010). A terror management analysis of the psychological functions of religion. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 84-94.
- Webster, R. J., ve Saucier, D. A. (2011). The effects of death reminders on sex differences in prejudice toward gay men and lesbians. *Journal of Homosexuality*, 58, 402-426
- Yaparel, R., ve Yıldız, M. (1998). Ölümüne ilişkin depresyon ölçeğinin Türkçe çevirisinin normal populasyonda geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 9, 3-198.
- Yıldız, Murat (1999). "Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm Kaygısı-Türk Örnekleme Karşılaştırmalı Bir Çalışma". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. N. 12; 147-162.
- Yıldız, M., Belen, F. Z., Arslan, K. T., ve Özasma, H. İ. (2017). Defense Mechanism Against Mortality Salience In Turkish Muslim Population. *Dini Araştırmalar*, 20, 33-55.